

Araştırma Yazıları
Research Papers
البحوث

Kâtip Çelebi'de Fıkhın İlimler Tasnifindeki Yeri ve Matematik ve Astronomi Bilmeyen Fakihin Eleştirisi

Öz: Osmanlı dönemi ulema tipolojisi bakımından meslekten bir âlim özelliği taşımayan Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), örgün klasik medrese eğitimi almamış olmasına avantajla çevirerek bu eğitim ve uygulamalardan ilk şüphelenen kişi olma özelliğini elde etmiştir. Bu tavır ona, zirvede olan nakli ilimleri tenkit etme imkânı vermiştir. Detayına iyi nüfuz edemediği gerekçeyle tenkit edilebilecek olan bu şüpheliliği, kendi dönemi ve sonrasında krizin fark edilip Osmanlı düşüncesinin tekrar formüle edilerek yaklaşık bir asır devam edecek olan entelektüel bir faaliyeti tetiklemesi bakımından kayda değerdir. Nitekim Kâtip Çelebi'nin eserleri vefatından bir asır sonra Osmanlı bürokrasisi tarafından yaygın kabul görmüştür. *el-İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* adlı eserinde dönemin Şeyhülislam'ı Bahâî Mehmed Efendi'nin (ö. 1064/1653) bazı fetvalarını akli ilimleri elde etmeden fıkhın yeterli olmayacağı ve bu eksikliğin fakihî gülünç duruma düşüreceği iddiasına delil göstererek eleştirmiştir. Bu ve benzeri durumlar, bu tür tavırlarını diğer İslam ilimleri hakkında da gösteren Kâtip Çelebi'yi tarihten kendi zamanına ilimlerin sınıflandırılması ve varlık mertebesindeki yeri konusunu tespiti yöneltmiş olmalıdır. Neticede o, meselenin çözümünün nakli ve akli ilimler dengesi perspektifine bağlı olduğu düşüncesine varmıştır. Bu dengeyi kurarken kendinden önce yapılan bilim tasniflerini kullanmış ve bu tasnifler içinde fıkhın yerine de işaret etmiştir. Teknik yönü ile çok müdekkik olmamakla tenkit edilse de tarihi kurgusu ve önerisi bakımından bu tasnifi kayda değerdir. Bu çalışmada Kâtip Çelebi'nin muhtelif eserlerinde yer verdiği bilim tarihi çerçevesinde ilimler tasnifi, bu tasnif içerisinde fıkhaya verilen yer ve kendi dönemindeki fukahâyı eleştirileri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, fıkıh, bilimler tasnifi, matematik, astronomi.

Murat
ŞİMŞEK^{ID}

The Place of Fiqh in the Classification of Sciences and the Criticism of the Faqih Who does not Know Mathematics and Astronomy in Kâtip Chalabi

Abstract: Kâtip Chalabi is a scholar who does not feature the ulema class by profession in terms of typology. He has turned this situation into an advantage and has achieved the distinction of being the first person suspecting this training. This attitude has given him the opportunity to critique the traditional (naqli) sciences which were in their golden era. This skepticism has been criticized on the grounds that he was unable to penetrate to the details. Kâtip Chalabi's works after a century of his death, has gained widespread acceptance by the Ottoman bureaucracy. He has criticized the fatwa of Shaykh al-Islam Bahâî (d. 1653) in his book *al-Ilhâm al-Mukaddes*. According to him, it is not enough to learn fiqh without acquiring the mental sciences, and it is possible that this situation puts the jurist (faqih) into a ridiculous position. This and similar situations may have directed him to the classification of the sciences. As a result, according to him the solution of this issue is up to the balance between mental and traditional sciences. While establishing this balance, he has used the classification in the history of science and he has pointed to the place of jurisprudence (fiqh) in this classification. Although from the technical aspect this theory has been criticized as not being very scientific, this classification is notable in terms of its historical aspect and suggestions. In this study, we examined the classification of sciences in the works of the Kâtip Chalabi, the place of jurisprudence in this classification and his criticism of the scholars of his time.

Keywords: Kâtip Chalabi, fiqh, science classification, mathematics, astronomy.

* Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı. E-Posta: muratsimsek76@hotmail.com – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3210-0244>

I. Giriş: Kâtip Çelebi'ye Göre İlim Kavramı ve Yöntemi

Kâtip Çelebi mutlak anlamda bilginin (*el-ilm*) tanımı konusunda üç ana eğilim olduğunu söyleyerek bunların Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) zikrettiği "ilmi zorunlu gören" görüş; Cüveynî (ö. 478/1085) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) be-nimsediği "ilmi, nazarî ve tarifi güç" kabul eden görüş ve üçüncüsü ise bazı fi-lozof ve kelamcılar tarafından ileri sürülen "ilmi, nazarî ve tanımlanabilir" olarak gören görüşten müteşekkil olduğunu belirtir. En son görüşün tercih edilebilir olduğunu ifade ettikten sonra bazı filozof ve mütekellimler tarafından yapılmış on beş adet tanımı zikreder ve her biri ile ilgili eleştirilerini dile getirir. Bu tanımlardan birini açıktan tercih etmemekle birlikte eserlerinin bazı bölümlerinde filozofların ve bazı kelamcılarının tercih ettiği "bilen ile bilinen arasında bir ilişki bulunduğunun" kesin olduğu görüşünü kabul eder. Nitekim "bir şeyi bilmenin bilen (*el-âlim*) ile bilinen (*el-ma'lûm*) arasında bir ilişki (*ta'alluk*) olup olmadığı" tartışmalı olup çoğunluk mütekellimler bunu kabul etmemektedir. Zira bir şey bilindiğinde zihinde oluşan *suret*, bu suretin zihinde resmolunması (*irtisâm*) ve bu resmi kabul eden nefsin edilgenliği (*infi'âl*) olmak üzere üç şeyin gerçekleştirdiğini nakleder. Ancak bu kez de bilginin bu üç şeyden hangisi olduğu yani nitelik kategorisinden mi (*makûletü'l-keyf*), yoksa edilgenlik kategorisinden mi (*makûletü'l-infi'âl*) ya da bağıntı kategorisinden mi (*makûletü'l-izâfet*) sayılacağı konusunun tartışmalı olduğunu belirtir. Burada Kâtip Çelebi bir tercih yaparak bilginin, nitelik kategorisinden (*makûletü'l-keyf*) sayılmasının en sağlıklı görüş olduğunu ileri sürer.¹

Kâtip Çelebi entelektüel kişiliğini "Hanefî mezhebinden, İshrâkî meşrebinden" şeklinde tanımlamasına bağlı olarak bilginin (*el-ilm*) sadece bilinene bağlı (*infi'âlî*) ya da bilen (*süje*) - bilinen (*obje*) ilişkisi olarak tanımlanmasını kabul etmez. Çünkü bu, sırf malumun (*obje*) etkisine bağlı bir bilgidir. Dolayısıyla ona göre bilgi, izafet (*relation*), nispet ve taalluk olmadığı gibi dışarıda bilgiden önce var olan bir şeyin (*obje*) tasarımı anlamındaki surete dayalı infialî durum da değildir. O, İslam filozoflarında olduğu gibi bilgi - algı (*ilim - idrak*) problemi çerçevesinde idraki nitelik kategorisine sokarak meseleyi "insanî/nefsânî bir keyfiyet" (*keyfiyyât-ı nef-sâniyye*) adıyla özel bir bölümde yani bilgiyi nitelik kategorisinde insanî/manevî

1 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsî'l-'arabî, ts.), I, 5; Bilal Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009), 299-301; İlhan Kutluer, "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı," *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18, (2000): 85-86.

bir keyfiyet şeklinde yer alan bir tasarım (*sûret*) olarak görmüştür. Dolayısıyla ona göre en temel bilgi edinme yöntemi "ilhâm-ı ilâhî"dir. *el-İlhâmü'l-mukaddes* adlı risalesinin adı ve içeriği de buna işaret eder.²

Kâtip Çelebi, bilgi elde etme yöntemleri (*tarîku'l-ilm*) konusunda ise *nazar* ve *tasfiye* olmak üzere iki metot bulunduğunu söyler. Bunlar, teorik tartışma yöntemini kullananlar (*ehlü'n-nazar ve'l-istidlâl*) ile manevî arınma yöntemini kullananların (*ehlü'r-riyâza ve'l-mücâhedât*) takip ettikleri yöntemlerdir. Ona göre ebedi mutluluk teorik bilgi (*el-ilm*) ile pratiğin (*el-amel*) birlikteliğiyle mümkündür. Biri diğerinin sonucu olup biri olmadan diğerine güvenilmez. Yani bütün mükemmelliği ile bilgiyi elde etmenin yolu akıl yürütme (*tarikatü'l-istidlâl*) ile manevî keşif (*tarikatü'l-müşâhede*) yöntemleridir. Burada Kâtip Çelebi, teorik bilgiden (*el-ilm*) hareketle mistik bilgiye (*el-irfân*) ulaşanların yolunu Hz. İbrahim'in yoluna benzetirken, gayb âleminde hareketle müşâhede âlemini (*âlemüş-şehâde*) keşfedenlerin yolunu ise Hz. Muhammed'in (a.s.) yoluna benzetmektedir. Bu iki yöntemi değerlendirirken ise bilimleri dörde ayırır. Birincisi hariçte kendi başına var olan varlıklara (*el-a'yân*) dair olan hakiki ilimlerdir (*el-ulûmü'l-hakikiyye*). Bunlar manevî arınma yöntemi (*et-tasfiye*) ile elde edilir.³ Bu ilimler araştırmacının aklının gereğine uygun bir yol izlediği felsefi ilimler (*hikemiyye*) ya da İslam kânununa göre elde edilen şeriat ilimleri olabilir. İkincisi ise mantık vb. zihinlerde (*fi'l-ezhân*) ve sözlerdeki (*el-ibâre*) anlamları araştıran aracı bilimlerdir (*el-ulûmu'l-âliye el-ma'nevîyye*); üçüncüsü yazıdaki ve sözdaki varlığı araştıran ilimlerdir (*el-ulûmu'l-âliye*); dördüncüsü ise Arap diline ilişkin ilimlerdir (*el-Arabiyye*). Son üç bilim sadece akli düşünme yöntemi ile elde edilebilir.⁴

Kâtip Çelebi ayrıca bu iki yöntem arasında bir mukayese de yapmaktadır. Teorik düşünme yönteminde mükemmelleşmenin teorik güç (*el-kuvvetü'n-nazariyye*) ile mümkün olduğunu ve bu gücün heyûlânî akıl, bilfiil akıl, meleke halinde akıl ve müstefad akıl olmak üzere dört mertebede elde edildiğini ifade eder. Manevî arınma yönteminde mükemmelleşmenin ise ilâhî buyruklara ve şeriat hükümlerine göre amel ederek zâhiri düzeltmek (*tehzibü'z-zâhir*), kötü ahlaktan iç dünyayı temizlemek (*tehzibü'l-bâtın*), şüphe ve evhamdan kaçınarak nefsi halis kutsi

2 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 307-8.

3 Kâtip Çelebi bu dörtlü tasnifi Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'den alıntılanmaktadır. Bu dikkate alındığında ilgili nakli hatalıdır. Bu ifadenin doğrusu "Birinci tür bilimler bazen nazar ile tahsîl, bazen tasfiye ile tekmil olunur" şeklinde olmalıdır (bk. Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 313).

4 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 53-54; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 311-312; İlhan Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken* (İstanbul: İz yayıncılık, 2011), 514-515.

suretlerle (*es-suverü'l-kudsiyye*) donatmak ve sürekli olarak Allah'ın celal ve cemalini mülahaza etmek şeklinde dört mertebesi bulunan ameli kuvvetle (*el-kuvvetü'l-'ameliyye*) mümkün olduğunu belirtir.⁵ Bütün bunların sonucunda Kâtip Çelebi manevi arınma yöntemini, akılcı düşünme yönteminin önüne almaktadır.⁶ Bu da onun "meşrepte işrâkî" olmasının ne demek olduğunu açıklamaktadır. O ayrıca nazar yönteminde tasfiye yöntemine benzeyen bir aşamanın bulunduğunu ve buna "zevk yöntemi" (*tarîku'z-zevk*) denildiğini ve bu şekilde elde edilen bilgiye ise zevke dayanan felsefe (*el-hikmetü'z-zevkîyye*) dendiğini belirtir. Bu yöntem, akılla düşünürken birden bire bir manevi arınma yaşanacağı ve bu sayede tıpkı mistikte olduğu gibi Tanrı'nın bilgisindeki kutsi suretlerin temaşaya başlanacağı iddiasını içerir.⁷ Bütün bunlarla birlikte nazar ürünü olan bilimleri hiçbir sınırlama yapmaksızın bütünüyle öğrenilmesi gereken bilimler olarak görmesi dikkate alındığında Türk felsefe-bilim tarihinde Kâtip Çelebi'nin düşünce yönteminin baskın özelliği işrâkî çizgide yer almakla birlikte, irfânî-nazarî çizgiye oldukça yakın bir duruşa sahip olduğu söylenebilir.⁸

II. Disipline Edilmiş (*Müdevven*) İlimler ('*Ulûm/Science*)

Kâtip Çelebi başta fıkıh ve nahiv olmak üzere belli bilgi disiplinlerinin (*es-mâü'l-'ulûmi'l-müdevvene*), bu disiplinlerde ele alınan özel meseleler (*el-mesâilü'l-'mahsûsa*); bu meseleler hakkında delillerle elde edilmiş önermeler (*et-tasdikât*); bu önermeleri her an zihinde hazır tutma yetisi (*el-meleke*) gibi anlamlarda kullanıldığını; bununla birlikte bir disiplin olarak bilimlerin temel unsurları (*el-eczâ'*) olduğunu, bunların ise çözümü aranan meseleleri (*el-mesâil*), ilkeleri (*el-mebâdi'*) ve konuları (*el-mevzû'*) olduğunu belirtir.⁹ Burada müdevven ilim terimi ile ilmin meselelerinden ibaret olan konuları hakkında belli ilkeler çerçevesinde elde edilmiş önermelerin (*et-tasdikât*) yani fıkıh, nahiv, geometri, aritmetik, fizik, tıp vb. tek tek bilimlerin kastedildiği anlaşılır.¹⁰

5 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 678.

6 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 317.

7 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 318-9.

8 Tartışma için bk. Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 320; İhsan Fazlıoğlu, *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi* (İstanbul: Papersense Yayınları, 2014), 116-117, 149-153.

9 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 6.

10 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 321-322.

Bir ilmi o ilim yapan ve diğerlerinden ayıran konuya mevzu denir. Her bilim dalının mevzuu onun saha ve sınırlarını belirler.¹¹ Terim olarak mevzu, o ilmin kendisine ait zatî arazlarının incelenmesidir.¹² Araz, bir varlığın dışında olduğu halde, ona hamledilen şey; zatî araz ise bir şeye o şey oluşu, yani zatî itibariyle bitişen şeydir. Zatî arazların araştırılmasından maksat, bir ilim dalında mesele müteallik mevzuları bilmektir. Çünkü meselelere ait mevzular da ilim dalının mevzuuna racidir.¹³

İlk dönem İslâm bilginleri eşyanın hakikat ve ahvâlini belirlemek ve eğitimde kolaylık sağlamak amacıyla, tek bir şeyle ilgili zatî özellikleri veya birbiriyle uyumlu şeyleri bir başlık altında toplayıp müstakil bir ilim olarak düzenlemişlerdir. Böylece bütün bunları ilgili ilim dalının mevzuları olarak kabul etmişlerdir. Netice olarak onlar, ilmî disiplinlerin kendine ait mevzuu ve gayesi olduğunu, her birinin iç bütünlüğünü ve birliğini sağlayarak onu müstakil bir ilim dalı haline getiren bir yönü (*cihet-i vahde*) olduğunu söylemişlerdir. Şüphesiz bu yaklaşım, ilim dallarının tanımına da yansımış, ilimler bazen mevzuu itibariyle, bazen de gayesi itibariyle tanımlanmıştır. Meselâ mantık ilminin; "kendisiyle malumların ahvâlinin araştırıldığı bir ilimdir" şeklinde tanımlanması, mevzuu itibariyle yapılan bir tanımken; "riayet edilmesi halinde düşünce hatalarından koruyan kurallar bütünü" şeklindeki tanımı ise gayesini dikkate alarak yapılan bir tanımdır.¹⁴

İlimler tasnifi konusunda kendinden önceki bilimsel birikimden hareket eden Kâtip Çelebi, mebâdi (bilimin ilkeleri) kavramını; bilimlerde, elde edilmek istenen sonuçların üzerine bina edilmesi için kullanılan bilgiler, yani ilimlerin araştırma sonuçlarını temellendirdikleri öncüller anlamına geldiğini belirtir. Nitekim bunlar ya temel kavramlara ve onların tanımlarına ilişkin (*tasavvuri*) olurlar ki mevzuun, cüzlerin ve zihinde oluşan şeylerin tanımıdır. Ya da çıkarımlara dayalı (*tasdiki/yargısal*) olurlar ki bunlar kıyasları oluşturan hükümlerdir (*kaziye*). Yargısal olanlar ya bizatihi kendisi kanıt olan aksiyomlardır (*el-müteârife*) ya da başka bir ilim dalında mesele olarak ele alınıp açıklandığı için doğru kabul edilen (*el-usûl*

11 Kutluer, "Kâtip Çelebi," 86.

12 Muhammed b. A'la et-Tehânevî, *Keşşâfu İstılâhâtî'l-fünûn*, thk. Ali Dehûc, (Beirut: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 1996), I, 7.

13 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 6-7; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 7-8; A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008), 43-44; Murat Şimşek, "Mevzû-Mebâdi-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü," *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33, (2012): 62-63.

14 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 6-7; Tehânevî, *Keşşâf*, I, 7; Şimşek, "Mevzû-Mebâdi-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü," 63.

el-mevzû'a) yargılardır. O, ikinciye örnek olarak şunu zikreder: Meselâ bir fakih, "bu mesele, icmaya dayalı olarak haramdır" dediğinde durum böyledir. Nitekim icma, fıkihta doğruluğu kabul edilmiş hüccetlerdendir ve de fıkıh usulünün meseilindedir. Görüldüğü gibi fıkıh usulünde bir mesele olan icma, fıkıh için bir ilke olabilmektedir. Eğer bir şeyin doğru kabul edilişi sorgulama (*istinkâr*) yoluyla olursa buna *musâderât*¹⁵ denir. "Bu hüküm istihsan yoluyla sabittir" sözü buna örnektir. Bir kısım fıkıh bilginine göre istihsanın hüccet olmasının doğruluğu *musâderât* yoluyla. Dolayısıyla mukaddimenin, bir şahsa göre *musâderât*tan bir başkasına göre ise doğruluğu kabul edilen asıllardan sayılması mümkündür.¹⁶

Bilimlerin araştırma problemlerini ifade eden mesaili, "her bilimde konu-yüklem ilişkisini kanıtı dayalı olarak kurmayı sağlamak üzere araştırılan önermeler"dir.¹⁷ Kâtip Çelebi mesaili şu şekilde izah etmektedir: Her ilim dalında müşterek meseleler aynı konu altında tedvin edilmiştir. Dolayısıyla mesail aynı zamanda ilim dalının mevzuu olabilir. Burada birkaç durum söz konusu olabilir. Bazen incelenen spesifik bir meselenin mevzuu, bizzat onun bağlı olduğu ilmin mevzuudur; yani mesail, ilim dalının konusuyla örtüşebilir. Bazen tek bir meselenin mevzuu, zatî araziyle birlikte bağlı bulunduğu ilim dalının da mevzuu olur. Bazen de araştırılan tek bir meselenin mevzuu bağlı bulunduğu ilim dalının mevzuunun zatî bir arazi olabilir. Bazen söz konusu meselenin mevzuu, bağlı bulunduğu ilim dalının mevzuunun bir türü olabilir. Kâtip Çelebi bunların her birine örnekler vermektedir. Burada sadece mevzuun türü olmasına verdiği örneği zikredebiliriz: Meselâ sarf ilminde "isim ya sülâsidir (üç harfli) ya da mezîddir (üç üzerine ilaveli)" sözü böyledir. Çünkü bu örnek sarf ilmiyle ilgilidir. Sarf ilminin mevzuu kelimedir. Bu örneğin mevzuu olan isim ise sarf ilminin mevzuu olan kelimenin bir türüdür. Bazen araştırılan bir meselenin mevzuu kendisine ait zatî bir araziyle birlikte bağlı bulunduğu ilim dalının mevzuunun türü olabilir.¹⁸

15 "Musaderât 'ale'l-matlûb" neticenin kıyasın bir cüzü kılınması veya neticenin, kıyasın cüzünden zorunlu olarak çıkması demektir. Meselâ "insan beşerdir ve her beşer gülerdir" öncüllerinden "insan gülerdir" neticesi çıkar. Burada büyük önerme ile matlûb aynı şeydir. Çünkü beşer ve insan kelimeleri müteradiftir. Bu da mefhum birliği demektir... (Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. Abdurrahman el-Mar'aşli, (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003), 302); Ayrıca bk. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 260-263.

16 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 9; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, 63-64; Kutluer, "Kâtip Çelebi," 88; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 384; Şimşek, "Mevzû-Mebâdi-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü," 2012, 64-66.

17 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 9-10. Kutluer, "Kâtip Çelebi," 87.

18 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 9-10; Şimşek, "Mevzû-Mebâdi-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü," 66-67.

Kâtip Çelebi'ye göre bir ilim dalının gayesi, o ilmin bilinçli olarak gözettiği amacı ve bilimsel etkinliğin sağladığı yararı ifade eder. Dolayısıyla da o ilmin elde edilme amacını oluşturur.¹⁹

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'da fıkıh ilmini ele aldığı bölümde Taşköprülüzâde (kâle sâhibü *Miftâhi's-seâde*),²⁰ Gazzâlî ve Zerkeşî'den alıntılarla giriş yapmaktadır. Fıkıh ilminin tanımını, ilkelerini ve delâlet bahislerini Taşköprülüzâde'den aynıyla şöyle alıntılar:

Bu ilim dalı (fıkıh), tafsîlî delillerden elde edilen (*istinbât*) insan davranışları ile ilgili (*amelî*) tikel (*fer'î*) dînî/hukukî (*şer'î*) yargıları (*el-ahkâm*) araştırır. Bu ilmin ilkeleri (*mebâdî*) usûl-i fıkıh meseleleridir. Ayrıca diğer şer'î ve Arabî ilimlerden destek alır (*istimdâd*). Faydası, meşrû bir şekilde (*ahkâmî*) uygulamayı elde etmektir (*husûlü'l-'amel bih*). Bu ilmi öğrenmekten maksat (*el-garaz*) şer'î işlere (*el-a'mâlûş-şer'iyye*) güç yetirme melekesi elde etmektir. Pratik (*amelî*) ilimlerin gayesi ve maksadı kesin bilgiye (*yakîn*) değil, zannî bilgiye ulaşmaktır. Delillerin en güçlüleri Kitâb ve sünnetin her ne kadar subûtu kat'î olsa da içeriği bakımından çoğu kısmının delâleti zannîdir. Dolayısıyla ictihada açık (mahal) olurlar ve kişinin dilediği mezhep veya müctehidi seçmesi caiz olur...²¹

Bu bilgilerin ardından meşhur dört mezhep ve bunlar içerisinde Hanefiliğin üstünlüğünden bahsedildikten sonra mezhebin meşruiyetini izah sadedinde mukallidin kendi mezhebinin doğru ama hataya ihtimali bulunduğu, muhalifin mezhebini ise hatalı olmakla birlikte doğruya ihtimali bulunduğu inanması gerektiği; bunun ise mezheplerin zanni bilgiye dayanmalarına (*levâzimü'z-zanniyye*) bağlı olduğu anlatılır. İtikadi konularda ise kat'î bilgiye dayanmaları (*levâzimü'l-kat'iyye*) gerektiğinden yukarıdakinin aksine kendi mezhebinin kesinlikle hak olduğuna, muhalifin mezhebinin ise kesinlikle hatalı olduğuna inanılması gerektiği belirtilir.²²

Kâtip Çelebi ardından Gazzâlî'nin kendi zamanında fıkıh ilmiyle iştigal edenlere yönelik eleştirisine yer verir:

19 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 10. Ayrıca bk. Süleyman b. Veli İzmîrî, *Hâşiyetü'l-Fâzıl el-İzmîrî 'ala Mir'âti'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1309), I, 77; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, 74; Kutluer, "Kâtip Çelebi," 89.

20 Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fi mevzû'âti'l-'ulûm* (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1405/1985), II, 173-174.

21 Taşköprülüzâde, *Miftâh*, II, 173; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1280

22 Taşköprülüzâde, *Miftâh*, II, 173-4; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1280-1

Bazıları *fıkıh* kavramı üzerinde bir nevi anlam daraltması ile tasarrufta bulundular. Nitekim *fıkıh*ın anlamını, fetva konularında ender fûru meselelerini bilmek, fûrû-i *fıkıh*ın illetlerinin incelikleri üzerinde durmak, bu hususta sözü uzatmak ve bununla ilgili görüşleri (*makâlât*) ezberlemek ile sınırlandırdılar. Dolayısıyla fûru meselelerde kim daha derinlemesine bilgi sahibiyse ve bunlarla daha çok iştiğal ediyorsa o kişi “en üstün fakihtir” denilir oldu. Hâlbuki ilk asırda *fıkıh* kavramı, ahiret yolunu bilmek, nefsin afetlerinin inceliklerini ve amelleri ifsat eden şeyleri bilmek, dünyanın değersizliğini kavrama kuvveti, ahiret nimetlerine son derece muttali olmak ve Allah korkusunun kalbi kaplaması anlamlarına kullanılmaktaydı. Allah Teâlâ'nın şu sözü sana bunu ispatlar: “Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde (dinî ilimlerde) geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umulur ki sıkınırlar.”²³ Burada kendisiyle uyarı ve korkutma yapılacak şey işte bu *fıkıhtır*. Yoksa selem ve icâre gibi teferruat konuları bilmek değildir.²⁴

Keşfü'z-zunûn'un *fıkıh* usulü bahsinde ise Kâtip Çelebi, bu ilim dalı (*‘ilmu usûli'l-fıkıh*) ile icmâlî delillerden fer'î şer'î hükümlerin çıkarılmasının öğrenildiğini; konusunun, kendilerinden şer'î ahkâmın nasıl çıkarılacağını bilmek bakımından küllî şer'î deliller; ilkelerinin ise bir kısmının Arap dilinden, bir kısmının kelimeler, tefsir ve hadis gibi şer'î ilimlerden, bazılarının ise akli bilimlerden alındığını söyler. Bu ilmin maksadının (*el-garaz*) dört delilden (Kitâb, sünnet, icmâ ve kıyas) fer'î şer'î hükümler çıkarma melekesi kazanmak; faydasının ise bu hükümlerin sağlıklı bir şekilde (*‘alâ vehî's-sıhha*) çıkarılması olduğunu belirtir.²⁵

III. Bilimlerin Sınıflandırılması

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*'un mukaddimesinde bilginin (*el-‘ilm*) tek bir hakikati olmakla birlikte farklı bakış açılarından onu birçok kısma ayırmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Bir yönden *kadîm-muhdes*; başka bir açıdan *tasavvur-tasdik* şeklinde ikiye ayrılırken, yöntem bakımından ise “nefiste sabit olan bilgi,” “duyularla idrak edilen bilgi” ve “kıyas ile öğrenilen bilgi” şeklinde üçe ayrıldığını belirtir. Mevzusu bakımından ise bilimler ve sanatlar olarak birçok kısma ayrıldığını da ifade eder.²⁶

23 Tevbe (9), 122:

24 Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu ‘ulûmi'd-dîn*, I-XVI, (Kahire: *Dâruş-Şa'b*, ts.), I, 54; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1281.

25 *Keşfü'z-zunûn*, I, 110; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 327.

26 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 11.

Kâtip Çelebi, bilimleri (*el-'ulûm*) konuları bakımından tasnif eden beş görüşten bahseder. Bunlar, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin torunu Şeyhülislam Seyfeddin Ahmed b. Yahyâ et-Teftâzânî'ye (ö. 906/1501) ait bir tasnif (Allâme el-Hafid adıyla zikreder); Sadreddinzâde Şîrvânî'nin (ö. 1036/1627) Sultan I. Ahmed'e (saltanatı 1590-1617) sunduğu *el-Fevâidü'l-hâkâniyye el-Ahmed el-Hâniyye* adlı eserinden nakledilen iki ayrı tasnif; Abdülatîf b. Abdurrahmân b. Ahmed el-Kudsî'nin (ö. 856/1452) *Şifâü'l-müteallim fi âdâbi'l-mu'allim ve'l-müte'allim* adlı eserindeki tasnifi ve beşinci olarak Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-sa'âde ve misbâhu's-siyâde fi mevzû'âtî'l-'ulûm* adlı eserindeki tasnifidir.²⁷

Yapılan bilim tasnifleri içinde en iyisinin Ebül-Hayr Taşköprülüzâde'ye ait olduğunu söyleyerek onun tasnifini genişçe zikreder.

Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) ve Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) benimsedikleri anlayışa göre varlığın ve dolayısıyla ilimlerin, var oluş bakımından dört mertebesi bulunmaktadır. Bunlar, dış dünyada (*vücûd fi'l-a'yân*), zihinde (*vücûd fi'l-ehân*), sözde (*vücûd fi'l-ibâre*) ve yazıdaki (*vücûd fi'l-kitâbe*) mertebeleridir.²⁸ Bunlardan son ikisi (*ibâre* ve *kitâbe*) mecâzî, ilki (*a'yân*) hakikî varlık olarak kabul edilirken, zihni varlığın hakikati tartışmalıdır. Öte yandan varlığa ilişkin bu üç (hakikî, mecâzî ve zihni) duruma ait bilimlerin amacı doğrudan kendileri ise buna "nazarî"; kendi dışındakini elde etmek ise "amelî" denmektedir. Bu nazarî ve amelî ilimler araştırmalarını şeriat bakımından yaptığında "şer'î ilimler"; aklın gereği bakımından yaptığında "felsefî ilimler" adını alır. Detay nakilde Kâtip Çelebi'nin bazı hatalı alıntılarından dolayı karmaşık olan duruma *Mevzû'âtü'l-'ulûm* çevirisini çerçevesinde bakıldığında "yazıdaki," "sözdeki" ve "zihindeki" varlıklara ilişkin bilimler yalnızca diğer faydalı bilimleri elde etmenin aracı (*âli*) olabilirken buna karşılık "hâricî" varlığa (*fi'l-a'yân*) dair bilimler ise önce "nazarî" ve "amelî" diye ikiye ayrılmakta sonra da bunların her birinin "şer'î" ve "felsefî" şeklinde ayrıldığı görülmektedir.²⁹

Bu bilimlerin madde halinde sıralanması şu şekilde olur:

1. Yazı ile ilgili bilimler (*el-'ulûmü'l-hattıyye/ fi'l-kitâbe*). Aracı (âli) ilimdir.
2. Sözlerle ilgili bilimler (*el-'ulûmü'l-müte'allika bi'l-elfâz/ fi'l-ibâre*). Aracı (âli) ilimdir.
3. Kavramlara ilişkin bilimler (*el-'ulûmü'l-bâhise 'ammâ fi'l-ehân mine'l-ma'kûlât*). Aracı (âli) ilimdir.

27 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 11-18; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 333-351; Kutluer, "Kâtip Çelebi," 89-95.

28 Taşköprülüzâde, *Miftâh*, II, 173, I, 75-76; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 14.

29 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 14-18; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 338-341.

4. Hâricî varlığa ilişkin **nazarî-felsefî bilimler** (*el-'ulûmü'l-müte'allika bi'l-a'yân*).
Metafizik, matematik ve fizik.

5. Hâricî varlığa ilişkin **amelî-felsefî bilimler** (*el-'ulûmü'l-hikemiyye el-'ameliyye*).
Ahlak, tedbir-i menzil, siyaset.

6. Hâricî varlığa ilişkin **nazarî-şer'î bilimler** (*el-'ulûmü'ş-şer'iyye*).

7. Hâricî varlığa ilişkin **amelî-şer'î bilimler** (*el-'ulûmü't-tasfiye / 'ilmü'l-bâtın*).

Kâtip Çelebi yukarıda yer alan bilimlerden ilk altı maddenin (âli, nazarî-felsefî, amelî-felsefî ve nazarî-şer'î bilimler) yani aklî ve naklî bilimlerin tamamının teorik düşünme yöntemi (*tarîku'n-nazar*) ile elde edilebileceğini; yedinci maddede yer alan amelî-şer'î bilimlerin (*el-'ulûmü'l-bâtine*) ise manevî arınma yöntemi (*tarîku't-tasfiye*) ile elde edileceğini ileri sürer.³⁰

Bu sisteme göre ilm-i fıkıh ve ilm-i usul-i fıkıh **hâricî varlığa ilişkin nazarî şer'î bilimler** içerisinde yer almaktadır. Bu tasnifte fıkıh usulü ilmi, ilmü'n-nazar, ilmü'l-münâzara ve ilmü'l-cedel şeklinde üç alt bölüme ayrılırken; fıkıh ilmi ise ferâiz, şurût ve sicillât, kazâ, hükmü'ş-şerâi' ve fetâvâ alt bölümlerine ayrılmıştır.³¹

Kâtip Çelebi ilimleri tasnif ederken astronomi (*ilmü'l-hey'et*) ile ilgili alt bilim dalları arasında zikrettiği *ilmü'l-mevâkîr*, *ilmü âleti'z-zilliyye*, *ilmü menâzîli'l-kamer* ve *ilmü mevâkîti's-salât* dalları doğrudan ibadetlerin tespitinde fonksiyonel olan bilimlerdir. Ayrıca o, *ilmü'n-nucûm* (astronomi/hey'et ve *rasat*) ile *ilmü ahkâmî'n-nucûm* (astroloji) arasını ayırarak ikinci kısmı garipsemekte ve vehmiyat kabilinden değerlendirmektedir.³²

Kâtip Çelebi en son eseri *Mizânü'l-hak*'kın mukaddimesine "aklî ilimlerin luzûmü" başlığını vererek burada İslâmî ilimler (*el-meşrû'ât*) ile aklî ilimleri (*el-ma'kûlât*) birbirini tamamlayan iki unsur olarak gördüğünü ifade eder. Yine aynı eserde "uçmaya cenâhain lâzımdır. Bir kanatla menzil alınmaz. Ma'kûlât ve meşrû'ât cenâhain mesabesindedir" demektedir.³³ Bir başka yerde ise felsefe ve şeriatın uzlaşabilir olduğuna Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı 'alâî* adlı eserini "hikmet ile

30 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 350-351.

31 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 17.

32 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 411-418.

33 Katib Çelebi, *Mizânü'l-hakk fi ihtiyârî'l-ehakk: En doğruyu seçmek için Hak terazisi / En doğru olanı tercih konusunda Hak ölçü*, tıpkıbasım ve tercüme, Türkçeleştirilenler: Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ, (İstanbul: Kocabalı Kitabevi, 2008), 281-280, 323; Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 517-520.

şeriatı cem eylemiş" başarılı bir örnek olarak zikretmekte, hatta öğrencilerin bu kitabı canı gibi koruyup, dua ve zikir yerine her an okumaları gerektiğini söylemektedir.³⁴ Kâtip Çelebi'nin zararlı ve dinen sakıncalı (*mezmûm*) bir bilimin bulunmadığına dair vurgusu³⁵ Gazzâlî'nin yaptığı bilim sınıflamasına karşı dile getirilmiş bir düşünce olarak anlaşılabilir.³⁶

Kâtip Çelebi, bilimlerin sıradüzeni (*merâtibü'l-'ulûm*) meselesinde ise birkaç açıdan konunun değerlendirildiğini söyler. Mesela ona göre fıkıh ilmi, kendisine duyulan ihtiyaç bakımından şereflidir ve ona duyulan ihtiyaç gerçekten çok hayatidir. Bazı ilimler ahlak ilminde olduğu gibi amacı bakımından şerefli sayılırken, Allah'ın kelamını inceleyen tefsir ilmi gibi kimi ilimler konusu bakımından faziletli olurlar. Bazıları ise delilinin kuvveti (*vesâkatü'l-hucce*) bakımından üstün olur (*el-'ulûmü'l-burhâniyye* gibi). Ayrıca metafizik (*el-İlâhiyyât*) gibi bütün bu faziletleri toplayan bilimler de vardır. Talim bakımından da ilimler ehem mühim sıralanmasına konulmuştur. Mesela bir memlekette mirası (dine uygun olarak) taksim edecek bir ya da iki kişiden başkası bulunmazken buna karşılık orada yirmi fakih bulunursa bu takdirde o memlekette aritmetik tahsili fıkıh öğretiminden daha gerekli olur. Bu konuyu Kâtip Çelebi farz-ı ayn ve farz-ı kifâye terimleri bağlamında ele almıştır.³⁷

Hangi ilmi talep etmenin farz olduğu konusunda ehl-i ilim arasında büyük tartışmaların bulunduğuna işaret eden Kâtip Çelebi, müfessir ve muhaddislere göre Kitâb ve sünnet bilgisi; fukahâya göre "helal ve haram bilgisi" olan fıkıh ilmi; kalamcılara göre şeriatın esası olan "tevhîd" in idrakini sağlayan kelam ilmi; sûfilere göre kalb ilmi ve ilhâm (*ma'rifetü'l-havâtır*); ehl-i hakk'a göre ise mükâşefe ilmi olduğunu söylemiştir. Doğruya en yakın (*tahkik*) görüşün ise iman esaslarını bilmek olduğunu ifade etmiştir.³⁸

Kâtip Çelebi'nin ilimlerin fazilet ve üstünlük mertebeleri bakımından tasnifinde şöyle bir sonuca varılabilir: Ona göre piramidin en üstünde "nazarî şer'î bilimler" (*ma'rifetü'l-i'tikâd*) ile amelî şer'î bilimler (*ma'rifetü'l-âfât*) yer almaktadır. Ardından ikinci basamakta "amelî felsefî bilimler" yani ahlak ve siyaset gelmektedir. Üçüncü ve son basamakta ise aracı bilimler olan yazıda (*fi'l-kitâbe*), sözde (*fi'l-i-*

34 Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-hakk*, 287 (tıpkıbasım), Gökyay, 29; Uludağ, 157.

35 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 22-23.

36 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 384.

37 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 19, 23-24; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 365-9.

38 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 57.

bâre) ve zihindeki (*fi'l-ezhân*) varlıklara ilişkin bilimler yer almaktadır. Yine Kâtip Çelebi'ye göre bu ilimlerin tamamı farz-ı kifâye kategorisinde yer almaktadır. Farz-ı ayn bilgiler ise ilmihal bilgilerinde olduğu gibi kişinin zaruri olarak elde etmesi gereken birtakım bilgilerden ibaret olup, bunlar gerçek anlamda birer bilim dalı (fen) değildir.³⁹

Kâtip Çelebi eğitim öğretim (*et-ta'lim*) açısından ilimlerin önem sıralamasına da işaret etmektedir. Dil bilgisi gibi bilimlere hazırlık mahiyetindeki derslerin önce, doğrudan maksut olan bilimlerin sonra okutulması gerektiğini; örneğin kelime ve cümle incelemesi ile ilgili derslerin kavramlarla ilgili derslere hazırlık mahiyetinde olduğu için öne alınması gerektiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla ona göre edebiyat mantıktan önce, bunların her ikisi fıkıh usulünden önce ve fıkıh usulü de hilâf dersinden önce okutulmalıdır. Kâtip Çelebi *ilm-i hilâf* ile cedeli özdeşleştirmekte, ancak temelde mantığın bir bölümü olan cedelin İslâmî ilimlerde dinî kıyaslara has kılındığını da ifade etmektedir.⁴⁰

Kâtip Çelebi'ye göre ders konuları arasında öncelik sıralama ölçütleri şunlardır:

1. Bir konunun kendisinden sonra okutulacak konudan daha önemli olması. Örneğin fıkıh dersinde farz-ı ayn (ferdî yükümlülük) farz-ı kifâyeden (genel yükümlülük), farz-ı kifâye müstehaptan, müstehap da mubahtan önce öğretilir.
2. Önce okutulması gereken dersin bir sonraki için hazırlık niteliğinde olması. Mantıktan önce dilbilgisi okutulması gibi.
3. Önceki konunun sonrakinin bir parçası niteliğinde olması. Dilbilgisi derslerinde kelime yapı bilimi (*sarf*), cümle bilgisinden (*nahiv*) önce okutulmalıdır.⁴¹

IV. Kâtip Çelebi'nin, Çağdaşı Olan Fukahâyı Tenkidi

Kâtip Çelebi kendi zamanı Osmanlı İstanbul'unda medreselerin durumu ve müfredatı konusunda bazı gözlemlerini nakletmektedir. Fatih Sultan Mehmed Han (ö. 886/1481) Semâniye Medreselerini bina ettiğinde usulüne uygun olarak tedrisat yapılmak üzere vakfiyesine *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkîf* derslerini tayin ettiğini aktarmaktadır. Sultan Süleyman Han (ö. 974/1566) zamanına kadar hik-

39 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 367-9.

40 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 721.

41 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 23-24; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, tercüme ve inceleme Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik, 2012), 140.

met ile şeriat ilimlerini kendilerinde toplayan muhakkik âlimlerin devam ettiğini, ancak daha sonraları "bu dersler felsefiyattır" diyerek kaldırılıp yerine *el-Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin okunmasının makul görüldüğünü, lakin sadece bunlarla iktifa etmek makul olmadığı için bunun neticesinde "ne felsefiyât ne de *Hidâye* ve *Ekmel* kaldı" diyerek serzenişini dile getirmektedir. Böylece Rûm diyarında ilim pazarına kesat geldiğini, ehil insanların yok olmaya yüz tuttuğunu söyler.⁴²

Yukarıda ifade edilen umumi tenkide ek olarak, Kâtip Çelebi *el-İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* adlı risâlesinde özellikle fıkıh ile diğer akli ilimlerin münasebetine vurgu yapmış;⁴³ çağdaşı olan fıkıhçıları şu açılardan tenkit etmiştir:

42 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, , 676-680; a.mlf., *Mizânü'l-hakk*, 283 (tıpkıbasım), Gökyay, 21; Uludağ, 150. Kâtip Çelebi'nin medreselerle ilgili tespitlerinin tenkidi için bk. Kutluer, *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*, 526-529; Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri -XIX. Asır-* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2012), 89-90.

43 Bedii N. Şehsuvaroğlu makalesinde *el-İlhâm*'ın Süleymaniye Ktp. Hamidiye 993/2 numarada kayıtlı nüshasının tıpkıbasımını ve bu nüshanın Yeni Türkçe (latinize) halini yayımlamış, ayrıca eserin içerik ve değerlendirmesi ile birlikte Kâtip Çelebi'nin eserlerini yazılış tarihine göre bir kronoloji denemesinde bulunmuştur. İki ayrı kronoloji zikreden Şehsuvaroğlu, ilkinin *Mizânü'l-hakk*'taki otobiyografiyi esas alarak, ikincisini ise Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 694 numarada kayıtlı mecmuanın sonunda "merhum Kâtip Çelebi'nin müellefâtıdır" kaydı ile verilen bilgilere göre eser sıralamasını zikretmiştir. İkinci listede "hey'et risalesi" adıyla zikredilen eserin *el-İlhâm* olabileceğini söylemektedir. Şehsuvaroğlu risalenin yazılma tarihinin kesin olarak bilinmemekle birlikte eserlerin sıralanışından 1064/1653 olabileceğini belirtmektedir (Bedii N. Şehsuvaroğlu, "İlham-al Mukaddes min-al Feyz-al Akdes Risâlesi ve Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz," *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler* içinde, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 143-144). Bu tarih tespitinde ayrıca risâlede Bahâî Efendi'den (ö. 1064/1654) "merhum Şeyhülislam" şeklinde bahsetmesi (Kâtip Çelebi, *el-İlhâm*, Süleymâniye Ktp. Hamidiye, nr. 993/2, vr. 48^b (Şehsuvaroğlu tıpkıbasım, 175) onun vefatından sonraki bir tarih olduğuna işaret olabilir. Cihannümâ adlı eserinde de bu olaydan detaylıca bahsetmesi de dikkate alınmalıdır (Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannümâ*, Müteferrika baskısı, Matbaa-ı Amire, 21). *Cihannümâ*'nın yazılışının uzun bir zaman dilimine yayılmış olma ihtimali de vardır. Yine *Mizanü'l-hakk*'ta bu olayı nakletmektedir (282). *el-İlhâmü'l-mukaddes*'in Süleymaniye Kütüphanesi (Mahmud Efendi, nr. 1938; Hamidiye, nr. 993, vr. 40^b-49^b; Lala İsmâil, nr. 694, vr. 81^a-86^b; Dügümlü Baba, nr. 444'teki mecmua içinde), Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki mecmua içinde (nr. 4075) ve Ankara Millî Kütüphane'de (06 Mil Yz A 529) nüshaları vardır. Eseri Bedii N. Şehsuvaroğlu (Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, 151-163) ve Muhammed Hamidullah ("Ârâü Kâtip Çelebi fi ba'zı'l-mesâilü'l-fikhiyye el-müteessire bi 'ilmi'l-heyeti'l-cedid (Kâtip Çelebi'nin *el-İlhâm-ul-Mukaddes min'el-Fezzi'l-Akdesi* [Metin neşri])," *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* IV, sayı: 3-4, (1971): 153-215) tıpkıbasım halinde neşretmişlerdir. Muhammed Hamidullah, Gökyay'ın İslam Ansiklopedisi'nde zikrettiği nüshaların hepsinin nâkıs olduğunu, nitekim o nüshalarda harita çizili kısmın beyaz sayfa olduğunu belirtir. Kendisinin üç farklı nüsha daha tespit ettiğini, bunların İstanbul Üniversitesi Ktp. nr. 161, 1819, 9598'de yer aldığını ve en okunaklı hattın ilk nüsha olduğunu söyler (155).

Matematik, Astronomi ve Coğrafya Bilgisinden Yoksun Olmak

İstidat sahibi talebelere ders ve müzakere esnasında eşyanın hakikatine dair olan (aklî ve felsefî) ilimleri tahsile teşvik ettiğini ve *Mizân* adlı eserini de bu amaçla yazdığını belirtir. Ardından aklî ve felsefî ilimlerin önemini beyan için dört örnek zikreder:

1. Hendese (geometri) bilen müftü ile bilmeyen müftünün fetvası. Bir kişi boyu, eni ve derinliği 4 arşın (zira) olan bir kuyuyu kazması için 8 akçe karşılığında bir işçi tutmuştu. İşçi boyu, eni ve derinliği iki zira olan bir kuyu kazıp karşılığında 4 akçe talep etti. Müftüden fetva istediler. Hendese bilmeyen müftü “dört akçe hakkıdır” dedi. Hendese bilen müftü ise “hakkı bir akçedir” diye fetva verdi. Doğrusu da budur.

2. Hendese bilen kadı ile bilmeyen kadının hükmü. Bir kişi, boyu ve eni 100 arşın (*zira*) bir tarlayı birine satıp, teslim ederken bu tarlaya karşı boyu ve eni elliser arşın iki tarla verdi. Aralarında anlaşmazlık vaki oldu. Hendese bilmeyen bir kadıya vardılar “hakkı budur” dedi. Sonra hendese bilen bir kadı bulup davayı anlattılar. “Bu, hakkının yarısıdır” dedi. O kişinin hakkı da budur. Bunların aslını bilmeyi murat eden matematik (*riyaziyyat*) görmeye heves eyleye.

3. Allâme Beyzâvî “Ay için bir takım menziller tayin ettik” (Yâsin 36, 39) ayetinin tefsirinde ayın 28 menzilini beyan ettikten sonra “Ay her gece bu menzillerden birine iner; bunda bir hata olmadığı gibi geri kalma da olmaz” demiştir. Eğer ayın her menzile inişi aynı vakitte olsaydı zikredilen söz doğru olurdu. Lakin durum öyle değildir. Ay bazen gecenin ortasında bir menzilden başka bir menzile intikal eder. Bazen de bir gecede iki menzilde hareket eder. Her menzil için takriben on üç derece belirli had vardır. Ayın seyri bazen on bir derece, bazen on üç derece olur. Bu hususun aslına vukuf murat eden nücüm ve felekiyat (astronomi) fenlerini göre.

4. Bir maddede ayette “beyne’s-seddeyn” olarak geçen sedd-i İskender’in Ermeniyye ve Azerbaycan dağları diyerek Tebriz semti diye yazmışlardır. Bu da vakıya mutabık değildir. Aslını bilmek isteyen coğrafya ilmini inceleye.

Kâtip Çelebi *Mizân*’da “Riyaziyyat dersleriyle meşguliyetim esnasında üç mesele aklıma gelmişti. Bunları fıkhi meselelere çevirip merhum Şeyhülislam Bahâî Efendi’ye (ö. 1064/1654) sormuştum.”⁴⁴ diyerek *el-İlhâmü'l-mukaddes* risalesine atıfta bulunmuştur. Yine onun *Recmü'r-râcim bi's-sîn ve'l-cîm* adında 1064-65 (1653-55)

44 Katib Çelebi, *Mizânü'l-hakk*, 282 (tıpkıbasım), Gökyay, 22-23; Uludağ, 150-151.

yılları arasında yazdığı bir eserden bahsedilir. Bu yıllar arasında Şeyhülislamın yazılarından garip fıkıh meselelerini, güç ve içinden kolay çıkılmaz acayip fetvaları bir araya toplayarak vücuda getirmiştir. Eser günümüze ulaşmamıştır.⁴⁵

Kâtip Çelebi'nin düşüncesinde öne çıkan kavramlardan ikisi "tanrısal hikmet" (*el-hikmetü'l-ilâhiyye*) ve tanrısal ilhamdır (*el-ilhâmü'l-ilâhî*). Ona göre mesela insanın konuşmasını sağlayan doğal gereçlere sahip olmak tanrısal hikmet sayesinde ve de konuşmayı başarabilecek şekilde sesi ve nefesi kullanabilmek, harfleri ses olarak çıkarabilmek de tanrısal ilhâm sayesinde. Hatta insanlar toplum halinde yaşama tecrübesini akıl ile değil, tanrısal hikmetin gönderdiği peygamberler ve indirdiği kitaplar sayesinde başarabilmiştir. Yine ona göre bilimler de tanrısal lütuflar (*minahun ilâhiyyun*) ve tanrısal armağanlardır (*mevâhib samedâniyye*). Zira manevî âlem taşkın deniz gibi geniştir ve *İlâhî Feyz* kesintisiz ve sonsuzdur.⁴⁶ Nitekim vaktiyle astronomi ilmiyle uğraşırken aklına gelen soruları (altı sorudan üçünü) fıkıh formuna çevirerek Şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi'ye yazarak fetva isteyip de işe yarar bir cevap alamadığında hazırladığı risalesinin girişinde de yukarıdaki düşüncesinin bir uygulaması olarak kaleme aldığını açıkça ifade ettiği görülür. Kâtip Çelebi şöyle demiştir:

Fenn-i heyetle iştigal esnasında ve mimmâ yüs'el anhü ve yüstağreb kabinden üç mesele hatıra hutur edip mesail-i fikihiyyeye irca ile ulemâ-i asra arz olundukda şifâ-i sadr hâsil olacak cevap sâdir olmayıp bilâhare Feyz-i Akdes cânibine teveccüh ve şerhine müteallik âlem-i manadan vârid olan mezâyâ ile tafakkuh olunup ismine *el-İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* denildi... Tâ ki ismi müsemmasına mutâbık ve zâhiri fehvâsına muvâfık ola.⁴⁷

Şeyhülislam, bu sorulardan sadece ikincisine cevap yazmış ve bu cevabı fetva emini Şeyhzâde'ye teslim etmiş, Kâtip Çelebi'ye herhangi bir cevap gönderilmemiştir. Bunun üzerine o, bu sorulara cevap olması için değil, ancak soruların daha iyi anlaşılması (*şerh*) için cevaplardan daha doyurucu açıklamalar içeren bu risalesini yazmıştır. O, bu risalede zikrettiği meselelerin halline kalkışmamış, muhtelif fıkıh âlimlerinin bu meselelere temas eden eserlerinden faydalanarak sadece onları açıklamakla yetinmiştir.⁴⁸

45 Orhan Şaik Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler* (İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1968), 23.

46 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 308-309.

47 Kâtip Çelebi, *el-İlhâm*, vr. 40^b (Şehsuvaroğlu, 167, tıpkıbasım; Hamidullah, 169, tıpkıbasım).

48 Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, 20.

Kâtip Çelebi, risalenin yazılış serüvenini açıkladıktan sonra “Bu risâle bir *temhîd* ve üç *ta’lîm* üzere tertîb olundu” diyerek risalesine başlamıştır. Kısaca risalenin içeriğinden bahsedelim.

Temhîd’de Bahâî Efendi’ye sorulan üç soru zikredilir ve bir tenbihte bulunularak bu sorulara cevap verilmekten ziyade konuların izahının (*şerh*) yapılacağı bildirilir.

Ta’lîm-i evvel: 90. enlem konusuna ayrılmıştır. Burada *tezkire*, *tenbîh*, *tezyîl* ve *hâtîmetü’t-ta’lîm* alt başlıkları bulunur. *Tezkire*’de “mübtedîye tebsire ve müntehâye tezkire” olması için astronomi ilminin (*fenn-i hey’et*) terimlerinden kifayet miktarınca bahsedilmektedir. Bu mukaddimenin ardından *Mültekâ* yazarı İbrâhîm b. Muhammed el-Halebî’nin (ö. 956/1549) *Gunyetü’l-mütemellî fi şerhi Münyeti’l-musallî*⁴⁹ adlı eserinden uzun bir alıntı yaparak⁵⁰ namaz vakitlerinin gerçekleşmediği 90. enlemden itibaren namazların nasıl edileceği konusunda Hanefi fukahâsının görüşlerini nakletmektedir. Bu alıntıda Burhânüleimme, Zahirüddin Mergînânî, Şemsüleimme el-Hulvânî ve Şeyh Bakkâlî tarafından beyan edilen görüşler nakledilmiştir. Ardından Kâtip Çelebi, enlemler ve burçlar çerçevesinde vakitler konusunu astronomi terimleriyle açıklamaktadır. *Tenbîh*’te ise öğle ve ikinci vakitlerinin tespitinde gölge boyu meselesini Ebû Hanîfe, İmâmeyn ve Şâfiî’nin görüşleri çerçevesinde ilgili fikhî tartışmayı naklettikten sonra, *Şerh-i Çağmînî*’den nakille astronomi ilmi açısından izah getirir. Ardından İbnü’l-Hümâm’ın klasik Hanefi görüşünü değerlendirir. *Tezyîl*’de ise gece ve gündüzün tam olarak belirlenmediği yerlerde ramazan hilalinin tespiti ve gün takdiri ile oruç meselelerine astronomi açısından değinir. *Hâtîme*’de ise yukarıda tartışılan konuların farazi olmayıp fiilî İngiliz ve Portekiz gemilerinin hatta İslamiyândan bazı korsan gemilerinin kuzey kutbuna sefer ettiklerine dair haberler aldıklarını beyan eder.

Ta’lîm-i sâni’de kıyamet alametlerinden güneşin batıdan doğması konusunu ele almaktadır. Önce konuyla ilgili hadisleri sahih ve sünen kitaplarından naklettikten sonra Takıyyüddin er-Râsîd’in *Sidretü’l-müntehâ* adlı zîc kitabından nakilde bulunur. Takıyyüddin’in kelâmı çerçevesinde elde edilen anlama göre aşağıda zikredilecek olan Zeyd’in astronomi ilmine göre tevfiik iddiasının imkân dâhilinde olmadığını da belirtir.

49 Sedidüddin Kâşgarî’nin (ö. 705/1305) *Münyeti’l-musallî* adlı eserine Halebî’nin yazdığı şerhtir. Tahâret ve namaz konularını Hanefî fikhına göre ayrıntılı biçimde ele alan kitap uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Birçok defa basılan eser *Halebî kebîr* diye tanınır (bk. Şükrü Selim Has, “Halebî, İbrâhîm b. Muhammed,” *DİA*, XV, 1993, 232).

50 Burhaneddin İbrâhîm Halebî, *Halebî kebîr* (Ali Bey Matbaası, 1295), 23-232.

Ta'lim-i sâlis'de ise Mekke şehrinden başka bir mekânda dört yönün de kible olduğu bir mekânın olup olmadığı tartışılır. Burada Molla Hüsrev'in *ed-Dürer*'inden alıntıyla konuya işaret ettikten sonra böyle bir mekânın var olduğu ve yeni dünyadan öte bahr-i sūr'da 250 derece boylam ve 21 derece güney enleminde Moğoliyan'dan 50 derece ileride Çin sahilleri ile Peru sahilleri ortasında bir yere tekabül ettiğini nakleder.⁵¹

Tezyil'de ise Şeyhülislam Bahâî Efendi'nin ikinci soruya verdiği cevabın fetvâ emni Şeyhzâde Efendi tarafından yazılan suretini aynen naklettikten sonra hatalarını beyan ettiği *İslâh-ı cevâb* ile risale sona ermiştir.⁵²

Kâtip Çelebi'nin Bahâî Efendi'nin fetvasını aynıyla nakledip ardından tenkit etmesi bilimsel atıf tekniklerine riayetinin göstergesidir. Nitekim Kâtip Çelebi'nin kendine özgü bir tavırla *Cihannümâ*'da (yabancı kaynak ve kavramlar dâhil) ve diğer eserlerinde yararlandığı kaynakların listesini vermesi hatta naklettiği bilgilerin hangi kaynaktan alındığını yeri geldikçe belirtmesi⁵³ de bu titizliğine işarettir. Nitekim *el-İlhâm*'da Takiyyüddin er-Râsîd'ın *Sidretü'l-müntehâ*'sı, Çağmîni şerhi, Halebî'nin *Gunye*'si (*Halebî kebir*), Bahâî Efendi'nin fetvası kaynak olarak kullanılmıştır.

Kâtip Çelebi *Cihannümâ*'nın girişinde yerkürenin küreselliğine bağlı olarak ortaya çıkan bazı şaşkırtıcı durumlar olduğunu söyleyerek (kâide-i istidâreye mebni fennin mesâil-i garîbesi vardır) bunlarla ilgili altı soru zikretmektedir. Bunlardan ilki şöyledir: Bir günün aynı zaman zarfında üç şahsa farklı görünmesidir (yevm-i vâhidin üç şahsa nisbeti muğâyir olmak). Örneğin, aynı yerde bulunan üç kişiden biri doğuya, diğeri batıya gitse ve öteki de yerinde kalsa; doğuya ve batıya gidenler doğru bir çizgi (hatt-ı müstakîm) halinde ve eşit hızla (hareket-i müsaviye) yürüseler ve tekrar doğuya giden batıdan ve batıya giden doğudan gelerek o sabit duran şahsın yanında buluşsalar, o gün duran kişi için Cuma ise, doğuya gidene göre o gün Cumartesi, batıya giden kişi için Perşembe olur.⁵⁴

51 Kâtip Çelebi'nin ekvatora paralel olan enlem derecelerini isabetli verdiği görülür. Nitekim günümüz bilgilerine göre Kâbe koordinatları 21.42252 Kuzey Enlemi ile 39.8206 doğu boylamıdır. Kâtip Çelebi'nin, Kâbe'nin bulunduğu mekânın tam arka yüzünün koordinatını 21. güney enlemi olarak vermesi günümüz verilerine uygundur. Ancak onun, 250 derece boylam hesabını neye göre yaptığı anlaşılammaktadır. Bu mekân günümüz verilerine göre yaklaşık 140. derece batı boylamına tekabül etmektedir. Toplam meridyen sayısı 360 olarak düşünüldüğünde, doğu meridyeni esas alınarak hesap edildiğinde bugünkü verilerle 220 derece olmaktadır. Dolayısıyla başlangıç meridyenini İstanbul olarak almış olmalıdır. Bugünkü verilerle İstanbul 28.9766 boylamında yer almaktadır. Dolayısıyla yaklaşık 30 derecelik fark oradan kaynaklanmış olmalıdır.

52 Kâtip Çelebi, *el-İlhâmü'l-mukaddes min feyzi'l-akdes*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye, nr. 993/2, vr. 40^b-49^b (Şehsuvaroğlu, 167-176, tıpkıbasım); İstanbul Üniversitesi Ktp. nr. 161, 1819, 9598 (M. Hamidullah, 169-190, tıpkıbasım).

53 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 85.

54 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, I, 21; Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 85. Kâtip Çelebi, muhtemelen bu örneği farazi olarak zikretmiştir.

İkinci soru şudur: Yeryüzünde derin bir kuyu ve kuyunun üzerinde uzun bir minare olduğu düşünülse, kuyu dibinde bir kâse su doldurup, o suyu minarenin tepesindeyken geri o kâseye koysalar, suyun fazla geldiği görülür.

Üçüncüsü şöyledir: Bir minarenin şerefesindeki iki ayrı noktadan birer taş atılsa taşların düştüğü yerler arasındaki mesafe atıldıkları yerler arasındaki mesafeden daha kısa olur. Mesela şerefenin bir kenarından diğer kenarı iki zira olsa, taşın düştüğü yerdeki mesafe iki ziradan az olur. Aynı şekilde iki duvarın tavan ve temeldeki uzunlukları birbirine eşit olmaz. Çünkü iki çekülün (*şâkül*) başlangıç ve bitiş yerleri aynı olmaz.

Kâtip Çelebi burada bir uyarıda (*tenbîh*) bulunarak bu soruların anlamlı olabilmesi için sözü edilen minarenin ve duvarın gayet yüksek, kuyunun da oldukça derin olması gerektiğini, farkların ancak bu şekilde hissedilebilir oranda görülebileceğini söyler. Yukarıda zikredilen üç sorunun cevabını şu şekilde açıklar: Birinci sorunun cevabı güneşin seyir yönüyle ilgilidir; yedi gün seyrettiği düşünülürse batıya giden kişi güneşle birlikte seyrettiği için başlangıç noktasına güneşe göre bir gündüz ve bir gece kadar önce varacaktır. Doğuya giden kişi ise güneşin seyir yönünün aksine hareket ettiği için başlangıç noktasına ulaştığında toplam bir gün zaman kaybetmiş olacaktır. İkinci sorunun cevabı, kuyunun dibine inildikçe kâsenin kavisinin büzülmesi ve minarenin tepesine çıkıldıkça genişlemesi ile ilgilidir. Üçüncü sorunun cevabı ise yerin merkezine varıldıkça mesafelerin birbirine yaklaşması ile ilgilidir.⁵⁵

Kâtip Çelebi *Cihannümâ*'da bir lâhika açarak şu olayı aktarır:

Bundan akdem bu mesâile müşakil üç mesele hâtıra hutur edip mesâil-i fıkhiyyeye ircâ ile Şeyhülislam Bahâî Efendi'den istifta etmiştim. Cevap sâdır olmakla feyzi akdes canibine teveccüh ve şerhine müteallık âlem-i ma'nâdan vârid olan mezâyâ ile tefakkuh olunup ismine *el-İlhâmü'l-mukaddes mine'l-feyzi'l-akdes* demiştim.⁵⁶

Bu ifade bize *el-İlhâm*'ın, *Cihannümâ* adlı eserden önce yazıldığını veya en azından bu eserin girişinin yazımından önce kaleme alındığını göstermektedir.

Kâtip Çelebi, *el-İlhâm* adlı eserde yer verdiği bu üç soruyu yukarıdaki anekdotu anlattıktan sonra *Cihannümâ*'da da zikreder. Birincisi, İngiliz gemileri ile 90. derece

55 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, I, 20-21.

56 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, I, 21.

(enlemine kuzey kutbuna) varan bir kişinin altı ay gündüz, altı ay gece olan bu yerde beş vakit namazını ve ramazan orucunu ne şekilde eda eder. İkinci soru ise Zeyd ile Amr kıyamet alametlerinden güneşin batıdan doğması meselesinde tartışmalar, Zeyd bu meselenin astronomi kurallarına göre izahının (tatbik) mümkün olduğunu söylese ve Amr bunu inkâr etse; Zeyd bu meselenin Takıyyüddîn er-Râsîd'in (ö. 993/1585) görüşüne göre astronomiye uygunluğunu (*vech-i tevfiği*) şöyle açıklasa: Burçlar kuşağı ekliptiğin total eğiminden (*meyl-i kullî*) geçtiğinde uzun zaman içinde ekvator ufkuyla (*ufuk-ı istivâ*) çakışır (*muntabık*) duruma gelir. Diğer gezegenlerin ekvatorları (mıntakaları) da bunun gibi çakışık olursa güneş batıdan doğmuş olur. Amr inkârında ısrarcı olup, bu şekilde izahın mümkün olmadığını, eğer mümkün olursa üç talak ile avradım boş olsun dese karısı boş olur mu? diye sormuştur.

Üçüncüsü ise şöyledir: Zeyd, Mekke şehrinden başka bir yerde bir mekân vardır ki o mekânda dört yön de kıbledir dese, Amr bunu inkâr etse ve böyle bir yerin var olup olmamasına köle azat etmeyi şart koşsalar, hangisi için vaki olur?⁵⁷

Kâtip Çelebi Şeyhülislâm Bahâî Efendi'nin ikinci soruya verdiği fetvanın aynı nakleder. Fetvâ şöyledir:

el-Cevâb: Vech-i tevfiği böyle beyan eylemek fenn-i mezbûrdan filcümle haberdâr olan kimsenin işi değildir. Mıntakatü'l-burûc ufku istivâyâ muntabık olmak emri muhaldir olduğu surette intibâk-ı mezbûr şemsin mağribden tulû'unu iktiza eder diyenin bî vech ve bî ma'nâ sözüdür. Fenn-i mezbûrdan haberdâr olanlar kat'an hükmümüzün illetini bilirler. Evet, mümkündür ki arz-ı beled tamam meyl-i külliden ezyed ve arz-ı tis'inden ekal olan mevâzın ba'zında mesela güneş burûc-ı muavvecete't-tulû'un birinde bulunup onların da tulû'u ile gurubu beyninde zaman-ı kesire muhtaç olmaz derecelerinde olsa mümkün olur ki nisf-ı garbî-yi ufukdan hem tâli' ve hem yine onda gârib ola. Bazı vucûhile dahî mümkündür. Tafsilden ictinâb olunub zikr olunmadı. Amma bununla ve emsâli ile tatbik kâbil değildir. Zîrâ alâyimden olan tulû' mine'l-mağrib henüz dahî olmamıştır. Bu zikrettiğimiz ve bunun emsâli olup yürümededir. Bu müceb-i fenn-i tulû' ve gurûba müteallık bir hâl yoktur ki mutevakka'u'l-vukû' olup şimdiye değin olmamış ola. Pes Zeyd'in avratı üç talak boş olur. Ketebehû el-fakîr Muhammed Bahâî, 'ufiye anhu.⁵⁸

57 Bu üç meselenin zikredildiği eserler: Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, I, 22; a.mlf., *el-İlhâm*, vr 40^b-41^a (Şehsuvaroğlu 152, 167, tıpkıbasım; Muhammed Hamidullah, 170, tıpkıbasım); Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 86-87.

58 Kâtip Çelebi, *el-İlhâm*, vr. 49^a (Şehsuvaroğlu, tıpkıbasım, 175); (M. Hamidullah, tıpkıbasım, 189).

Kâtip Çelebi aynıyla fetvâ metnini aktardıktan sonra “İslâh-ı cevâb” başlığıyla bu fetvayı şöyle tenkit eder:

Bu cevâbda habt ve ifsâd vardır birkaç veçhile. Evvelâ vech-i tevfiği böyle beyan eylemek fenn-i mezbûrdan filcümle haberdâr olan kimsenin işi değildir. Mıntakatü'l-burûc ufk-u istivâyâya muntabık olmak emr-i muhaldir dediği yerinde değildir. Zîrâ istihâlesine zâhib olduğu husûsu Takiyyüddîn er-Râsîd *Sidretü'l-müntehâ*'da kavîyyu'z-zan ve rubbemâ vaka'a'l-cezm diye rasadlar delâletiyle isbat eder. Nitekim nakl olundu. Pes bu hüküm adem-i vukûf ve cehilden sâdır olmuş olur.

Sâniyen âfâk-ı mâyle'nin arz-ı tis'ine karîb yerlerinde mümkün olur ki nisf-ı garb-i ufukdan hem tâlî' hem gârib ola dediği dahî habt-ı fâhiştir. Zîrâ ol yerlerdeki atvel-i nehâr 23 saat kadar dahî ziyâde ve nâkıstır. Kutb-i şimâlî semtinde dâire-i nisf-ı nehârî beledi karîb yerde gurûb edip cânib-i şarkda ona karîb yerden geri tulû' eder. Pes tulû' ve gurûb nisf-ı şimâlîde olmuş olmaz; nisf-ı garbîde olmuş olur. Bazı vucûh ile dahî mümkündür, dediği haltıyâtı geri kendi beğenmeyip tatbîki kâbil olmadığını gösterir. Ol mahalle gelince yazılan lağv-ı mahzûd. Zîrâ dava âhır zamanda olacak tulû'a imkan-ı tatbîk davasıdır. Bu siyâkda hergün olan tulû' ve gurûb ahvâli söylenmek de'bi muhassılın değildir.

Sâlisen Zeyd'in avradı talâkına hüküm asl-ı meseleyi ademi tasavvur ve telâşiden nâşîdir. Zîrâ Zeyd'in şartta medhali yok ki avradı boş ola. Maazâlik bu hüküm sahih değil, hatadır. Zîrâ talâkı imkân-ı tatbîk şartına ta'lîk eyleyen Amr olup, tatbîk kâbil olmayacak vukû-ı talak lâzım gelmez. Nitekim bu risâlede mahall-i gurûbdan tulû' etmiş olmaz demekle ademi vukû-ı talâka işaret olunmuştu. Pes cevâb-ı savâb “fen kâidesine tatbîk mümkün değil, Amr'ın avradı boş olmaz” cevâbıdır.⁵⁹

Kâtip Çelebi evren tasarımı eski yer merkezli astronomi sistemi içinde ele almaktadır.⁶⁰ Copernic'ten (1473-1543) bir asır sonra ölmesine ve batıdaki çalışmaları takip etmesine rağmen hey'et bilgilerini jeosantrik (yerküre merkezli) sisteme göre verip, helyosantrik (güneş merkezli) sistemden haberdar olmaması, kendinden iki asır önceki Ali Kuşçu'nun eserini şerh etmesi gibi konularda tenkit edilmiştir.⁶¹

59 Kâtip Çelebi, *el-İlhâm*, vr. 49^{a-b} (Şehsuvaroğlu, tıpkıbasım, 175-176); (M. Hamidullah, tıpkıbasım, 190-191).

60 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 205.

61 Şehsuvaroğlu, “İlham-al Mukaddes min al-Feyz-al-Akdes Risâlesi ve Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz,” 147-148.

Hem *Cihannümâ*'da hem de *el-İlhâm*'da verdiği bilgiler dikkate alındığında Kâtip Çelebi'nin Batlamyus tarafından sistemleştirilen ve Yeniçağa kadar Avrupa'da; XIX. Yüzyıla kadar Osmanlılarda geçerliliğini korumuş olan jeosantrik (yerküre merkezli) evren görüşünü savunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁶²

İbrahim Müteferrika (ö. 1160/1747) bir gün zamanın Şeyhülislam'ı Damatzâde Ebulhayr Ahmed Efendi'yi (1732 - 1733) ziyaret etmiş, Şeyhülislam iltifat ve övgü dolu sözlerin ardından ona "furû-i hey'etten fenn-i coğrafyanın" devlet erkânının bilip öğrenmesi gereken çok değerli bir bilim olduğundan, Padişah'ın da bu ilimlere ve erbabına büyük meyil ve inayetinden bahsetmiştir. Coğrafya ilminin faydalarından da bahsettikten sonra küçük müşrikler topluluğunun (şirzime-i müşrikîn) bu fenni öğrenerek şarka ve garba seferler yaptıklarını, Ehl-i İslâm'ın bu fenn-i celili tahsilde rehabet gösterdiklerini söyleyerek, Avrupalıların Osmanlılara üstün gelmeye başlamalarını onların coğrafya ilmindeki üstünlüklerine bağlamıştır. Ardından sözü Kâtip Çelebi'ye getirip onun "Devlet-i Aliyye'de coğrafya fennini ihya hevesiyle" Cühannümâ'yı telif ettiğini söylemiş ve İbrahim Müteferrika'ya bu eseri tab'ını ima ve işaret etmiştir. Nitekim Kâtip Çelebi de *Cihannümâ*'nın girişinde "Hristiyanların, Yunanlılardan aşırarak (intihal) sözü edilen fenni tahkik ve tasvirde yetkinlikleri ve maharetleri, Müslümanların ise inkâr ve ihmali, bilgisizlik ve aylaklıkları görülüp, her zaman üzüntü duyulur ve bu ilim tekrar elde edilmek istenirdi... Zira küffar bu fen vesilesiyle arzın her tarafına hâkim olup Ehl-i İslâm'ı tacizde yalancı cesaret, ayak direme ve ısrar (tecellüd) gösterip bu konuda tek olmak arzusu gösterdiklerini inkara imkan yoktur" demiştir.⁶³ Bu olay, Bahâî Efendi'yi eleştirilerine rağmen, vefatından yaklaşık yüz yıl sonra Şeyhülislam Ahmed Efendi başta olmak üzere Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından Kâtip Çelebi'nin güçlü bir şekilde kabul gördüğüne işaret etmektedir.⁶⁴

Kâtip Çelebi için övücü ifadeler kullanan bazı araştırmacılar bulunmaktadır. Mesela onu, Naîmâ, "Merhûm Hacı Kalfa" olarak; İbrâhim Müteferrika (ö. 1160/1747)

62 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 421.

63 Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, 21; Mehmet İpşirli, "Damadzâde Ahmed Efendi," *DİA*, VIII, 1993, 450

64 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 44-47. Bu arada Bahâî Efendi ile ilgili olarak Kâtip Çelebi'nin ilginç bir notunu burada zikredebiliriz. Kâtip Çelebi, tütünün ilk defa mubah sayan Şeyhülislam'ın Bahâî Efendi olduğunu da nakleder. *Mizânü'l-hakk*'da tütün meselesinde ondan şöyle bahseder: "Bahâî Efendi merhum tab-ı selim ve zihn-i mustakim sahibi kimse idi. Eğer kanûn üzere şuğl edip keyfe meyilli olmasa Rûm'da bir gelenlerden olurdu. Lakin bir fenni tamam görmüş değildi. Nihayet melek-i istihirâce mâlik olup kuvvet-i tabiati ile her yerde izhâr-ı mahâret ederdi. Ve örf-i nâsa vâkîf dakîka şînas ve ârif idi. Bu bâbda halkın hâline bakıp merhamet eyledi. Allah rahmet eyleye. Abdurrahman Efendi'den sonra onun misli müftü gelmedi." (293).

ise “din ve devletine hizmet etmekten başka bir şey düşünmeyen büyük tarihçi” şeklinde anarlarken Bursalı Mehmed Tâhir’in ise birçok övücü ifadeler yanında mütekaddimlerin sonuncusu (*hâtime-i mütekaddimîn*) ve müteahhirlerin reisi (*reis-i müteahhirîn*) namıyla anar.⁶⁵

V. Sonuç

Kâtip Çelebi’ye göre mutlak anlamda bilgi “bilen ile bilinen arasında bir ilişki” olarak görülebileceği gibi, gerçekte bilineni kavramaktır (*ma’lûmun idrâkidir*). Yine bilgi, nitelik kategorisinde insânî/manevî bir keyfiyet olarak yer alan bir tasarımdır. Kâtip Çelebi, bilgi elde etmenin nazarî güce dayalı teorik tartışma yöntemini kullananların takip ettiği *nazar* ve de amelî kuvvete dayalı manevî arınma yöntemini kullananların başvurduğu *tasfiye* olmak üzere iki metodu bulunduğunu ileri sürer. Ona göre en temel bilgi edinme yöntemi “ilhâm-ı ilâhî” olmakla birlikte, ebedi mutluluk teorik bilgi ile pratiğin birlikteliğiyle mümkündür.

Bir disiplin olarak bilimlerin temel unsurları, çözümünü aranan problemleri (*el-mesâil*), ilkeleri (*el-mebâdi’*) ve konularından (*el-mevzû’*) oluşur. Tanım ve gaye de bilimlerin önemli parçalarıdır. Ebû Hanîfe’den itibaren nasları anlama ve yorumlama çabasının bilim halini ifade eden fıkıh, önceleri insan davranışlarının pratiğine yönelik şer’î hükümleri ihtiva ederken, zamanla delillerin ve yöntemin izah edildiği teorik/nazarî bir bilimi (usûl) de doğurmuştur. Kâtip Çelebi’nin de belirttiği gibi fûrû-i fikhin mevzuu insan davranışları; mebâdii fikhin usûlü meseleleri; problemleri şer’î-amelî hükümler; faydası, meşrû bir şekilde (*ahkâmî*) uygulamak; maksadı ise şer’î işlere güç yetirme melekesi elde etmektir. Usûl-i fikhin mevzuu küllî şer’î deliller; ilkeleri, kelâm usûlü, Arap dili ve bazı şer’î ve aklî ilimler; problemleri ise istidlâl keyfiyeti ve fikhî meselelerin küllî kurallarıdır. Bu ilmin maksadı edille-i şer’iyyeden fer’î-şer’î hükümler çıkarma melekesi kazanmak; faydası ise bu hükümlerin sağlıklı bir şekilde çıkarılmasıdır.

Kâtip Çelebi’ye göre aklî ve naklî bilimlerin tamamı teorik düşünme yöntemi (*tarîku’n-nazar*) ile elde edilir; sadece amelî-şer’î bilimler (*el-’ulûmü’l-bâtine*), manevî arınma yöntemi (*tarîku’t-tasfiye*) ile elde edilir. Bu sisteme göre ilm-i fıkıh ve ilm-i usul-i fıkıh hâricî varlığa ilişkin nazarî şer’î bilimler içerisinde yer almaktadır. O, İslâmî ilimler (*el-meşrû’ât*) ile aklî ilimleri (*el-ma’kûlât*) birbirini tamamlayan iki unsur olarak görmekte “ma’kûlât ve meşrû’ât cenâhain mesabesindedir” diyerek

65 Yurtoğlu, *Kâtip Çelebi*, 110-111.

şer'î ve aklî ilimlerin bu yönüne işaret etmiştir. Ona göre fıkıh ilmi, kendisine duyulan ihtiyaç bakımından hayatidir. Fukahâyâ göre talep edilmesi farz olan "helal ve haram / fıkıh" ilmidir.

Kâtip Çelebi, matematik, astronomi ve coğrafya gibi aklî ilimlerde yeterli eğitim almayan müftü ve kadıların bazı hatalı fetva ve kararlar verebileceğini örnekleriyle açıklamış, bu tür karar ve fetvaları tenkide konu yapmıştır. Bu eleştirilerden nasibini alanlardan biri de zamanın Şeyhülislam'ı Bahâî Efendi olmuştur.

Kaynakça

- Akgündüz, Murat. *Osmanlı Medreseleri –XIX. Asır–*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2012.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. Abdurrahman el-Mar'aşî. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1424/2003.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*. İstanbul: Papersense Yayınları, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü 'ulûmi'd-dîn I-XVI*. Kahire: Dâru's-ş-a'b, ts.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*. İstanbul: M.E.B. Yayınları, 1968.
- Halebî, Burhaneddin İbrâhim. *Halebî kebîr*. Ali Bey Matbaası, 1295.
- İpşirli, Mehmet. "Damadzâde Ahmed Efendi." *DİA*, 1993, VIII, 450.
- İzmîri, Süleyman b. Veli. *Hâşiyetü'l-Fâzıl el-İzmîri 'ala Mir'âti'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1309.
- Kara, İsmail. *Bir Felsefe Dili Kurmak: Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Derghâh Yayınları, 2005.
- Katib Çelebi. *Mizânü'l-hakk fi ihtiyâri'l-ehakk: En doğruyu seçmek için Hak terazisi / En doğru olanı tercih konusunda Hak ölçü* tıpkıbasım ve tercüme, Türkçeleştirenler: Orhan Şaik Gökyay, Süleyman Uludağ. İstanbul: Kabcacı Kitabevi, 2008.
- Kâtip Çelebi. *el-İlhâmü'l-mukaddes min feyzi'l-akdes*. Süleymaniye Kütüphanesi Mahmud Efendi, nr. 1938; Hamidiye, nr. 993/2, vr. 40^b-49^b.
- Kâtip Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Beyrut: Dârü İhyâi't-türâsî'l-'arabî, ts.
- Kâtip Çelebi. *Kitâb-ı Cihannümâ*. Müteferrika baskısı, Matbaa-ı Amire.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kutluer, İlhan. "Kâtip Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2000): 79-99.
- Kutluer, İlhan. *Yitirilmiş Hikmeti Ararken*. İstanbul: İzYayınclık, 2011.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, tercüme ve inceleme Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik, 2012.
- Muhammed b. A'la et-Tehânevî. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn*, thk. Ali Dehûc. Beyrut: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 1996.

Muhammed Hamidullah. "Ârâü Kâtip Çelebi fî ba'zı'l-mesâilî'l-fıkhiyye el-müteessire bi 'ilmi'l-heyeti'l-cedid, Kâtip Çelebi'nin *el-İlhâm'ul-Mukaddes min'el-Feyzi'l-Akdes'i* [Metin neşri]." *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* IV, 3-4 (1971): 153-215 tıpkıbasım.

Şehsuvaroğlu, Bedii N. "İlham-al Mukaddes min al-Feyz-al-Akdes Risâlesi ve Kâtip Çelebi'nin İlmî Zihniyeti Hakkında Birkaç Söz." *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Şimşek, Murat. "Mevzû-Mebâdi-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü." *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012): 62-63.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi. *Miftâhü's-sa'âde ve misbâhü's-siyâde fî mevzû'âtî'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.

Yurtoğlu, Bilal. *Kâtip Çelebi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2009.